ОЛЕКСАНДЕР ГРУШЕВСЬКИЙ.

ГАЛИЦЬКА МОЛОДЬ ТА КУЛІШ в 1860-х рр.

Виявляючи глибоке зацікавлення культурно-просвітньою діяльністю в Галичині, Куліш не думав брати лиш пасивну участь у цих справах. Не така була вдача Куліша, щоб обмежитися лиш пасивною участю в галицьких товариствах та часописах. Знову вставали плани широких зносин, плани часопису та видавництва, як було це в 1850-х роках у Петербурзі. Маючи досвід друкарні, видавництва, часопису, Куліш і тепер думав на галицькім ґрунті відновити ту-ж культурно-просвітню роботу.

Перш за все треба було знайти слухняних та діяльних помічників. Куліш не думав поки-що осідати на однім місці, а думав переїжджати з місця на місце, розглядаючи та знайомлячись з новими краями. Як і в 1850-х роках, треба було й тепер мати по різних містах певних помічників, щоб їм давати доручення, починаючи з зносин з друкарнями та кінчаючи перехованням зайвих речей: все це робив Куліш з виглядом вищости, який часто дратував його знайомих. З листів до Бодянського, Галагана, Тарновського знаємо ми оці доручення без кінця, якими Куліш спокушав терпіння своїх приятелів. Відмовити, це значило образити Куліша та викликати його докори. З другого боку не любив Куліш порад і свої рішення вважав за остаточні, без перерішення: їх треба було приймати та виконувати без усяких розмов. Напружена культурницька праця з широкими планами, які не всім з оточення були ясні, привчила Куліша вважати себе за вищий авторитет, якому нічого не зможуть дати уваги чи поради приятелів. Вказівки Куліша були лиш до виконання і найближчий помічник, заступник, теж повинен, на думку Куліша, мати серед инших великий авторитет.

В Галичині знали про Кулішеву працю, знали про „Основу“, передруковували з неї статті проти польських часописів.

За участь Кулішу дуже дякували, але знали, що йому не можна правити мови. Серед галицьких літераторів першої половини 1860-х років Куліш мав пошану за невтомну громадську літературну діяльність та тодішню ясність поглядів.

Взаємовідносини стали мінятись, коли взагалі в Австрії змінився настрій суспільства після війни, а в галицьких українців стали мінятись політичні погляди, коли віджили об'єдинительні тенденції і охоче кинулись на субсидії з Росії. Перед Кулішем розкрились тепер темні сторони оцього перелому; він став підозрілий, бачив тепер всюди нещирість, підступ, грошові рахунки по-за ідейними заявами. Пригода з листом про кулішівку в ужи-

ванні поляків виявила деякі негативні риси старшої літературної групи і дуже вразила Куліша. Великого розчарування зазнав тепер Куліш у своїх планах бути за керівника в старшій групі галицьких літераторів, до чого заохочували його вони-ж сами. На инших мала тепер перейти та допомога, про яку писав колись Головацький у листі до Куліша.

Ця зміна була для Куліша тим легша, що й перед тим мав він зносини з галицькою молоддю. Своє звичайне вміння зав'язувати стосунки та допомагати культурним інтересам виявив і тут Куліш вповні. В-осени 1861 р. був Куліш уже в живих стосунках з молодими львовянами, посилав їм книжки та залишив їм адресу за-для дальших доручень. Львівська молодь передавала ці книжки далі, коли бракувало — поширювали виписані уступи: надіслані до когось з учнів в иншім місті ці книжки робили величезний вплив. Молодь тодішня почувала себе досить вільно і через те така передача книжок ішла без перепон. Більш енергійні учні по різних школах утворювали коло себе гуртки і в таких гуртках ознайомлення з надісланими українськими виданнями йшло дуже швидко. Численні листи, які розросталися иноді до розмірів „рукописних брошур", підтримували постійні звязки між молоддю та Львовом та поглибляли пропаганду, в основі якої лежали поезії Шевченка та думки Куліша про будову на народній основі літератури та культури.

Твори Шевченка, Куліша, Костомарова привчали галицьку молодь дуже високо ставити допомогу українців, яку ще Головацький уважав за потрібну, щоб не засохла „наша самотня билинка від спеки або (не приглушили) ея сусѣдніи буряны". Сучасник так пригадував пізніш про читання тих років. „Шевченко для тодішнього покоління був не тільки великим поетом, але й істориком, із якого всі вчились своєї історії. А мав він тим більший вплив, бо рідко де можна було його дістати. Надрукованих поезій було лише стілько, що в Вечерницях. Решту кожний мусів переписувати собі з присланих зі Львова відписів. Де-не-де лише видко було петербурзькі передруки з Кобзаря... Кормилась отже молодіж переважно поезією і белетристикою, оповіданнями Федьковича, Вовчка і Квітки, яких одначе також досить тяжко було дістати. Лиш часом достався де-кому то який том Записок о Южной Руси, то яка книжка Основи, то Маркевича Исторія Малороссіи, то Костомарова Богдан Хмелницкій. Найщаслившою у сьому огляді була ще гімназія Самборська і Перемишль. Решта молодіжи мусіла помагати собі то переписуваними історичними думами, то фрагментарними виписами, з якої будь книжки про українську історію. Та молодь помагала собі як могла".

Вихована на поезіях Шевченка, на статтях Куліша та Костомарова, молодь швидко сама стала до журналістики і досить рішуче ставила питання про літературну мову та літературу на народній основі, про культурну працю за-для народа, про відношення до поляків та російського централізму. Умови праці були не зовсім спокійні. Ворогами мали поляків та полонофілів, з другого боку об'єдинителів. „Тверді" вважали цю молодь, народовців, „вечерничників" за незрілих фантастів, які все одно покинуть раніш чи пізніш свої мрії. Ворогування приводило до різких оцінок та висловів, які загострювали полеміку. Зростала самостійність думки, нехтування авторитетів.

Після занепаду „Вечерниць“ та „Мети“, ця молодь задумала засновати часопис: це була „Правда“. Взялись за справу з надією на свої літературні сили, на свої мізерні грошові засоби, на солідарність гуртків молоди. Це було нове. Як пригадував Верхратський, тодішня руська університетська молодь була переважно дуже убога, та саме та убога молодь зложилася і почала видавати фонетичною правописею „Правду“. Куліш дуже близько стояв до редакції „Правди“ і вона могла вповні стати трибуною Куліша в Галичині, коли-б Куліш міг дивитись на „Правду“, як на громадську справу. В яких умовах починалась „Правда“, маємо вказівки в листі Навроцького [1]). Починала працю коло „Правди“ громада Львівська — читаємо тут — тільки своїми силами, з допомогою громад Станіславської, Тернопільської та Бережанської. Обставини були важкі, бо попередні часописи фонетичні — Вечерниці, Мета, Русалка — прищепили недовір'я до пренумерати, до редакторів. Все-ж пощастило зібрати 160 пренумерантів. Помилку засновательів „Правди“ бачив Навроцький в тому, що на редактора закликали Лукашевича, не з Громади. Цей редактор не хотів бути під контролем Громади та хотів все робити на власну руку. Для цього він думав відсунути Громаду від співробітництва, спираючись на допомогу з України. Громада дійсно втратила інтерес до „Правди“, обмежуючись лише збиранням грошей, а зносини з Україною попали в монополію до иншого [2]). Так оповідає Навроцький про перший рік „Правди“. Далі в р. 1868 за редактора був. Ом. Партицький, якому Громада призначила і помічників; далі редагування обняв Анат. Вахнянин теж з допомогою призначених громадян.

Отже, як бачимо, Громада дбає про часопис і вважає видавання його за громадську справу. Справді, таке розуміння справи і заохочувало дбати про „Правду“, поширювати її, шукати їй передплатників, боронити від нападів, поясняти. Без того, „Правда“ неминуче мусіла „тратити в Громаді інтерес, який посідала у ній яко своя дитина“ (вираз Навроцького з листа його, стор. 76).

Про це громадське піклування своїм часописом зустрічаємо часті згадки в листуванні. Треба було тримати товаришів у курсі питань передплати та видатків, нагадувати їм про дальші збори грошей та передплати. Дивлячись на часопис, як на свою дитину (коли вжити вираза Навроцького), громади відгукувались на заклики з Львова та починали у себе відповідну діяльність. Члени редакції сами були звязані з громадками по инших містах, сами вони раніш брали участь в їх організації в тіснім контакті з Львовом [3]) і привчались тоді дивитись на справу часопису, як на близьку, свою. Це утворило для редакції допомогу, але разом із тим і уважний контроль: наведемо, наприклад, оцінку редакційної праці „Вечерниць“ в листі 1863 р.: „заклопотали мене тії Вечерниці, десь у якусь лиху годину вони на світ народились, та

---

[1]) К. Студинський, До історії звязків Куліша з галичанами в р. 1869—70. Україна, 1927, 1—2, с. 76—77.

[2]) К. Студинський поясняє — до Ом. Партицького (с. 77).

[3]) Про Вахнянина та його діяльність у Перемишлі див. у Т. Реваковича, З переписки письменників 1860-х років. Записки т. 117 (1913), 274—5.

така їх доля тяжка, а з власної вини, бігме, з власної, я будучи в Львові все роздивив, власна вина редакторська, а ще як так далій буде, хай не виходять, плюгавлять ціле діло, навчились уже так передруковувати, що аж сором, а самі? Горі животом лежать, сором, сором". Як бачимо, редакційні справи знаходили не тільки допомогу, але й гостру критику від членів громад, між якими дехто і сам спробував вже свої сили на літературній ниві і дивились на часопис не тільки як читачі.

Колективне редагування мало і негативні риси. Допомагали в редагуванні, але не поглиблялись в саму техніку ведення часопису. Члени редакції мінялись і не вироблялось відповідної техніки, потрібної за-для ведення часопису. Через те часто виявлялось невміння, безладдя, яке шкодило справі, відводило прихильних людей. Про „Вечерниці" і „Мету" ми маємо згадки в тодішніх листах та споминах про ті часи. Про дальшу неакуратність ведення часопису говорить не тільки Драгоманов у своїх листах, нарікаючи редакції, але теж і Навроцький в своїм листі: „там го мусіли задержати (статтю Драгоманова), так як все там іде до крайности недбало, анархія, мабуть, запановала в цілім нашім таборі. Саме так діеся із статтею єго „Народня освіта на Україні". Далі Навроцький оповідає пригоди свого коментару до статті Драгоманов і як статтю загубили [1]). Згадка ця в листі Навроцького важлива з того погляду, що ослаблює сумніви, чи не були докори Драгоманова на адресу редакції „Правди" перебільшені. Цікава тут теж згадка про писання „коментару від редакції цілком об'єктивного, бо того було треба", як зазначає Навроцький: це внутрішня редакційна цензура, яка мусіла ображати та відводити від участи в часопису.

Стосунки Куліша з молодою редакцією „Правди" спочатку були добрі. І Партицький і Вахнянин ставилися до Куліша дуже добре. Коли сталась пригода з листом Куліша про кулішівку, до Партицького було послано листа з поясненнями в тій справі. Куліш писав тут щиро і різко ганьбив поступовання Головацького. „Здивувавсь я, обачивши такий обертас писарський. Бач, думаю, як вони там правди руської доходять. У нас таким робом ніколи не ходили. Овва та й годі. Нічого, бачу, з ними про таке й розмовляти". Пригадаємо, що пізніш Драгоманов так само буде рівняти порядки галицького осередку з традиціями російських ліберальних редакцій, до яких призвичаїлись українські письменники, працюючи в російських часописах. Як Куліш і сподівався, пишучи листа до Партицького, той, дійсно, зрозумів становище і виступив з потрібними поясненнями про умови літературного українського руху на Україні. Пізніш Куліш пригадував ті роки, що він підтримував „Правду", разом з тим „борясь съ безнравственностью тѣхъ самыхъ людей, которые своимъ семинарскимъ адресомъ лишили меня денежныхъ средствъ для пособія ихъ же нищетѣ" [2]). Оця різка оцінка недалеко відходить від тодішніх настроїв Куліша та вражінь його від галицьких редакційних справ.

---

[1]) Уривок з листу Навроцького подав К. Студинський в своїй статті, див. збірник „Сто літ", ч. І, с. 87.

[2]) Глушко С. В. Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужніковим, Україна, 1926, II, 179.

В редакційних справах писав Вахнянин до Куліша часто і докладно. Знав Куліша особисто, на бажання Куліша познайомитись та умовитись їздив Вахнянин в січні 1869 р. до Кракова, де бачив Куліша з дружиною. Листи з відповідями на запитання Куліша про редакційні справи були докладні з рахунками, бо Куліш, підтримуючи „Правду", тепер після свойого розчарування в Галичанах та після холмських призначень підозріло дивився на витрачання в галицьких справах української допомоги. З листів Вахнянина [1]) бачимо, що йому доводилось пояснятн та розбивати підозрілість Куліша: „не думайте, добродію, що ми, галичане, хочимо з вас, українців, жити. Може хто і з українців бачив, як галичанин живе, та чим він щоденно обходиться?" Розуміється, така безпідставна підозрілість мусіла ображати людей. Тут можна пригадати слова Навроцького в його листі: „бо самолюбства у нас не показалося і доселі по тільки ріжних досвідах". Куліш у своїх листах виписував кореспондентові свої всі докори проти галичан, на що Вахнянин відповідав: „хоч ви сварите на галичанів, то таки не можу я сего до їх відносити, бо вони вашого листу читати не будуть. Усі ваші докори звернені проти мене і я так не можу розібрати вашої неохоти до мене". Висновки Вахнянина такі: „ви мені не хочете вірити, хоч ще того не сказали мені просто в вічі" (78). Між иншим, Куліш, пам'ятаючи свою петербурзьку працю, вимагав і від Вахнянина такої-ж інтенсивности, при тім забуваючи, що він сам у Петербурзі не мав стільки службової праці, як Вахнянин у школі своїй: „в мене щоденно 4 години школи і справляю я на тиждень 50—80 школярських задач німецьких, так, що коли-б навіть хотів де-що для себе, на історичнім полі, зробити, нема часу тай годі". В роки своєї напруженої праці Куліш не був такий залежний та обтяжений службовою працею. Крім того відношення Куліша до Вахнянина не було позбавлене підозрінь, що честолюбний Вахнянин хотів-би мати Куліша тільки для себе та відтерти инших від Куліша. Близький в ті роки до Куліша Пулюй в листі поясняв докори Вахнянина на „злих людей" коло Куліша (в кінці року 1869-го). „Вахнянин най так на „злих людей" (до яких і я маю честь належати) не нарікає... Коли-б і Вахнянин був на місці Р. (Куліша), то не потрібував-би аж „злих людей", щоб жадати від когось поліку (отже виходить і Вахнянин в дечому сам винний, що викликав таке відношення Куліша до себе). Лучче най би Вахнянин одвітив сам собі, чим спонукав Ратая (Куліша), що той написав в листі до Под(олинського): Анатоль боїцця, щоб Вам крила не поросли... Р(атай) сам на йому досвідчився... його (Вахнянина) „я" у його перше чим що". Лист цей тим цікавий, що виявляє хід погіршення відносин між Кулішем та Вахняниним. Нарешті став Куліш підозрівати Вахнянина в тім, що той витрачав субсидію на Правду зовсім инакше, звязував він тепер разом Партицького з Вахняниним, поширював цю гостру оцінку взагалі на всіх галичан. Закінчилося це повним розривом Куліша з Вахняниним, Куліш вимагав навіть повернення своїх листів від Вахнянина через Барвінського (жовтень, листопад 1870 р.).

Розрив з Кулішем поставив перед Львівською громадою питання про дальшу долю видання. Виступають тепер наперед громадські обговорення.

[1]) К. Студинський, До історії звязків, с. 78.

В листі Навроцького читаємо: „позавчора на виділі громадськім (до котрого і Вахнянин належить) на наше жадане він висказав своє становисько і взаїмно собі сказалисьмо, що ділати будемо“. Бачимо справу в течії громадських обговорень. Знаходимо тут такі вирази: „обі сторони (так ми, яко Громада, як і Вахнянин)... подрібний програм наш перешлемо Вам, як скоро перейде через всі „Конститувні фактори“ у нашій громаді“. В подробицях план Громади виглядав так. „Сушкевич підпишеся адміністратором і головним помічником Правди і буде відповідав за рахунки і всі матеріяльні справи видавництва перед українцями; за всьо инче правдоподібно голова маючогось вибрати виділу, редакційний, розуміеся, випаде так, як ми собі у виділі громадськім уложили і громаді запропонуємо. Одвічального редактора найдемо собі „мальованого“, хотя б прийшло за то єму місячно з кілька гульденів платити, причім міг би він ще експедицію або коректу провадити“. Надзвичайно цікаво тут оце детальне розподілення праці в Громаді, це дуже відходило від манери Куліша дивитись на редакційні справи та їх вирішення, як на свою лиш власну справу. Навпаки, Львівська Громада знеохочена пригодами попередніх років, хотіла взяти Правду до своїх рук вповні. Тут у Львові думали знайти для Правди нового редактора під контролем Громади. Шукаючи такого редактора, Навроцький заохочував Бучинського зайнятись цією справою Правди. „Справи — писав Навроцький Бучинському — готовляться важні у нас ві Львові, лучше б ти зробив, якбись не їхав до Відня, а лишився у нас. Тобі тільки одному до відомости: річи йдуть до того, що Правда прийде знов у руки і під безпосередній кружок Громади, так ти може б взяв на себе редакторство, діставши veniam aetatis; розуміеся Strohredacteur не бувбись, а мав би Sitz und Stimme в раді редакторській і veto: про фонди не потрібував бись также журити. Багато я не можу написати, бо розписуватися тяжко, ще більше не можу, бом доселі ще звязаний словом, ліпше, як будеш в Львові, розкажу. На тепер тільки те, що Вахнянин ще не знає, що на нього готовиться кара, зза того прошу тя не говорити про се нікому, що ся називає. Теперішня диктатура перейде в олігархію“ [1]).

Прихильник громадського ведення справи Навроцький все-ж-таки не вважав за можливе цілій Громаді передавати ведення часопису. „Редакція буде повірена 5 — 6 певним людям, котрих ми потім по fait accompli Громаді заоктроюємо яко виділ редакційний, вільними голосами вибраний. Такий підступ кождий чоловік усправідливить, коли візьме на увагу, що се єсть conditio sine qua Правда гримне, як довга, і що тую conditio не ми (виділ in spe) ставимо. Розумієцця, Громада мати буде верховний надзір. Так мені ся представляє, коли через мої окуляри подивлюся в будучність: чи акуратне се все так цілком буде, як я кажу, яко чоловік смертельний і темний, не знаю на певно“.

Перечитуючи рядки цього дружнього щирого листа, ми не зустрічаємо згадки про Куліша, Навроцький зовсім не споминає Куліша в своїх планах

---

[1]) Лист у К. Студинського, До історії, с. 82—83.

про дальшу організацію Правди. Ставити Куліша поміж керівниками Навроцький з товаришами не могли, знаючи попередні непорозуміння Куліша з редакцією, але все-ж-таки вони могли-б зазначити співробітництво Куліша, бажану участь творами та порадами. Здається, що Навроцький з товаришами вже переросли впливи Куліша і не чекали великої користи від безпосередньої участи від тодішнього Куліша (1869—70) з його планами: на цім треба далі спинитись окремо.

Наведені рядки з листа Навроцького ясно показують, як уявляли він з товаришами громадське ведення часопису. В инших листах знаходимо ми такі поясніння цієї-ж справи. Навроцький пояснив в середині грудня 1869 р. так свої плани що-до Правди: „пропонуваєм все видавництво передати Громаді, котра єго вести буде через 4—5 людей певних“ (ст. 83). Громада може жадати від Вахнянина повернення Правди „кождого часу, єсли тільки буде певність, що громада її дальше сама удержати успіє“. Змінити становище Вахнянина в Правді чи змінити редактора, ці гадки звязані з досвідом попереднього редагування Правди. Навроцький писав: спосіб видавання Правди через Вахнянина їх, так само як нас, не вдоволив (83); уважаємо Вахнянина кепським редактором (85). Намічений тепер контроль і допомагав справі редагування: „придати від Громади Вахнянинови виділ помічний (83); поміч матеріяльну хочемо дати Правді тим, що візьмемо часть плати за хату (котрої Ратай Вахнянинови платити не казав) і експедицію і коректу на рахунок громадський“ (у К. Студинського, 85).

За громадську справу вважали Навроцький з товаришами і вироблення програми; виробляли її спільно і потім заслухували, отже це був вислів думок всієї Громади. „Починаємо обіцяний програм, як єго виділ Гром. виробив, а Громада на вчерашнім зборі приняла (81); пишемо рівночасно до Подолинського [1]) від виділу громадського, посилаючи програм принятий Громадою до видавництва Правди“ (83).

Такі були плани львовян що-до Правди в-осени 1869 р. (вересень—грудень), про них тоді-ж повідомляли Куліша через Подолинського, який і відповідав від імени Куліша (наприклад лист - декларація від 25|XII. 1869 про відносини до українців, диктат Куліша, с. 82).

Пригадавши характер Куліша, легко буде уявити собі, як поставився Куліш до цих планів львовян. Він уважав, що утворив Правду. Його власна участь творами, посередництво між Правдою та українцями, літературний контроль за Правдою [2]), матеріяльна допомога, все це давало — думав Куліш — безсумнівні права на керування без втручань. І ось тепер молодь, яка не могла — це ображало Куліша — вповні оцінити усю діяльність і відповідно шанувати свойого протектора, підіймала голос проти керування Куліша, висовуючи натомість громадське керування, громадський контроль, громадську критику.

---

[1]) Щоб перед в Кулішеві.

[2]) Виправлення, напр., творів Нечуя-Левицького. Завдання — так-би мовити — літературного керівництва над галицькими виданнями висловив дуже рішуче Куліш у листі до Барвінського (видрукував Франко).

Проти бажань зміни, Куліш став — цього можна було очікувати — відстоювати status quo ante. Бачили ми, що були непорозуміння у Вахнянина з Кулішем ще по весні 1869 р. (наприклад, лист Вахнянина від березня 1869 р., с. 79). Тепер Куліш міняє своє ставлення до Вахнянина. Які не були підозріння, що Вахнянин відтирає від Куліша инших товаришів, все-ж-таки Вахнянин, як і Подолинський і Пулюй більше визнавали авторитет Куліша, більше заявляли йому про велике значіння праці його для галичан і не збуджували підозрінь що-до грошових інтересів та міркувань. Не міняючи в основному своєї оцінки Вахнянина, Куліш почав говорити, що ліпшого редактора не знайдеш, а хиби Вахнянина це загальні риси галичан, до яких і тепер ставився Куліш дуже суворо. Отже — на теперішню гадку Куліша — на Вахнянина самого не треба складати, треба лиш допомагати йому в праці. Обізнаний з редакційною працею, Вахнянин, що вже працював у тіснім контакті з Кулішем, заслуговує більшого, ніж гадають львовяни, які перші — здається тепер Кулішеві — почали нападати на Вахнянина. Все це Куліш висловлював як своє рішення, не рахуючись з думками Громади, як їх подав в листі Навроцький.

Таке нехтування, неуважність до думок та рішень Громади викликали у львовян глибоке незавдоволення. І як Куліш нарікав — з приводу Партицького та Вахнянина — на галичан взагалі, так і львовяни в поводженні Куліша бачили риси спільні — як вони думали — всім, хто виріс в умовах Російської держави. Ясно це видко з багатьох згадок про Куліша в листах. „Словом, цілком патріярхально — російсько-царські понятя (85)... і пунктум тай „малчать и паслушать“, марш, чи рада, чи не рада, гайда громада (86)... назвав Ратая вихованцем царату, неволеним і радим неволити і се єсть шкода одна з найбільших, які від Россії терпим, що вихованєм у субординації з малку кривить характери, вбиває самоісний розвій і дійсну просвіту тай рівність нівечить, ту повагу межилюдську, до котрої всякий правий. Додати до того, що Ратай є ще розпущенов, пещенов дитинов, розпущенов безвольними українцями усіми, пещенов цілим поколіньом молодих письмаків, народом пустим і мізерним, що для слави бути друкованими здавались на ласку... чи не терпівши далі сего шкідливого автократичного блазеньства, шукати нам чи ні окремої стежки на Україну“ (87).

На вироблення Кулішівського автократизму — думали львовяни — вплинула також і пасивність инших українців, які, визначивши авторитет Куліша в різних справах, попустили йому зовсім, не спиняючи і не протестуючи: „такого викохали, що, як сам хвалився, у жадній громаді місце не загрів, що, як нині видим, все посвятити готов — своїй слабости видіти і мати всіх сліпими орудьми в руках у себе“. Підкреслювали, може, не без здивовання, як терплять добродушні українці „єго заступство єдине, складаючи у єго руки твори словесні для перегляду, а гроші для безодвічального заряду“; зазначали, що „багато людей независлих... правди не знавши, махають, як Нечуй, головами до всього: laisser aller їх девіза“ (87). І на галицькім ґрунті дехто з молоди оточував Куліша також покірністю та слухняністю перед авторитетом (87). І Вахнянин — на думку львовян — „в цій справі рахувався

більше з Кулішем, аніж з Громадою (84): ми му поставили термін до освідчення до 1 лат. січня: а що то (не)помагає, прийдеся з ним розправляти, як з Лукашевичом". Громадяни думали, що Вахнянин мусів-би йти в тіснішім порозумінні з цілим колективом.

Ставлення Куліша до Громади обурювало. Виходило-б — на думку львовян — що Куліш не уявляє нормальних відносин в Громаді, рівних прав, а ґрунтовного розподілу на старших та молодших. В Громаді всі рівні, як не розуміє того Куліш? не раз висловлюються так в листах громадяни. Як Куліш не може зрозуміти, що громадяни повинні бути нарівні з Вахняниним: „о нас, Громаді, розуміється, бесіди нема: тільки є о якійсь „молодежи, з якою Вахнянин має обходитися не згорда (що за парзуна!), котра ще дурненька, котрій треба сказати, що ми ся сподіваємо по ній колись мужів, котрі (аж колись) нашій справі поможуть (84)". Навпаки, в Громаді все зроблено — зазначає автор листа — спільними силами. Цікавий я, хто був би знав о таких „мужах", як напр. Вахнянин, що небудь, коли-б тої дурненької молодіжи не було (84). О Громаді, о рівности всіх у ній, чи то академиків, чи Вахнянина і т. д., понятя не мають... Що-до „акад. молодіжи", то відповідаємо, що академ. молодіжи у Громаді нема, так як нема професорів, урядників, а єсть тільки громадяне... Він нашого парляментарного язика не розуміє, як ми єго абсолютистичного... Він виріс у Росії, а ми у „свободній Австрії". Громаду нашу він має за якусь череду, за якесь збіговисько академицької молодіжи, у котрій він видить лиш Целевича і мене"...

Оцінки Громади впливали і на думки Куліша про громадський спосіб ведення часопису. Ті, що призвичаїлись дивитись на часопис, як на свою справу спільну, не могли легко прийняти, як Куліш, відкидаючи громадські міркування, вирішував справу сам — після своїх симпатій: ані я, ані — видить ми ся — Целевич, до такої ролі не спосібні, яко такі, що (як з віденських видно) лично ми єму не сподобаємось" (85). В тім „лично" добре схопили громадяни важливу прикмету поводження Куліша, що не міг часом піднестися по-над своїми симпатіями. Від Куліша передано рішення в формі майже наказу „На 1870 рік Правду зоставлено в руках Наталя Вахнянина", далі так само продиктовано про відносини між Вахняниним — редактором та його товаришами. Про міркування Громади що-до ліпшої організації редагування зазначено досить неуважно. „А що Ви, панове, миркаєте на п. Наталя, се нас не дивує, бо, не знавши, „по чому хліб і сіль по чім", Вам здаєцця, так би не трудно всю річ на добрий лад навернути... роспитайтесь перше в його... як воно є, дак тоді судитиме инше (82)". Це, як бачимо, менторський тон з неуками, які беруться висловлюватись про те, чого ще сами добре не уявляють, а треба їм ще добре розпитатись, заким осуджувати діяльність товариша. Але львовяни, сами живучи в Львові, ліпше знали деякі деталі ведення часопису і на уваги Куліша про спішний поверховий осуд могли так само відповісти про осуд Куліша в редакційних справах.

---

[1]) Рядки ці і далі наведено з уривків з листування 1869—70 рр., їх подано в статті К. Студинського „До історії звязків Куліша" с. 81 і далі.

В менторській декларації Куліша, з якої навели ми тільки-що рядки про Вахнянина та відносини до нього товаришів, є ще важливе поясніння про українські стосунки. Це мало велике значіння за-для обрахунків ведення часопису. Громадяни, обдумуючи дальшу долю Правди, надавали великого значіння допомозі українській (чи то в вигляді субсидії, чи то в вигляді забезпеченої кількости передплатників). Громадяни знали про субсидію — гроші Білозерського (86) і рахували на певне стале число передплатників, що забезпечувало-б грошове становище Правди. Не знали Громадяни про значіння кордону та царської цензури. Повинен був Куліш про це попередити, на випадок помилки в обрахунку. Але даремно Куліш і тут взяв менторського тону, повчаючи берегти та шанувати українські гроші, бо складають їх не пани-магнати від своїх великих багатств, а бідніші верстви від своїх невеликих засобів, „від свого рота (82)". Почавши від звичайного поясніння про перспективи передплати на Україні, Куліш несподівано переходить до ображеного тону. Несподівано, бо початок в иншім тоні, а потім про „єдину ту славу, що рідне слово не замовкає (82)". Можна пояснити, що далі Куліш перейшов на думки про відносини свої з Громадянами, про брак у них відповідної пошани до його, Куліша, праці. І ось Куліш вичитує їм у листі, щоб вони цінили грошову допомогу його, Куліша, та українців, цінили їх заходи та участь в виданнях, не гальмували своїм неуважним ставленням зміцнення звязків, щоб „не були в історії тільки мороком і туманом на прибільшеннє їх сяєва: оце ж я виявляю Вам, як воно є проти того, як Вам здаєцця" (82).

Куліш відчував зміну в відношенні до себе частини молоди (радикальнішої), це його дратувало, але причини були неясні. Між тим можна думати, що ця частина молоди, активні Громадяни, переросли вже менторство Куліша і редакційне керування Куліша 1867—69 рр. їх переставало вже завдовольняти. Куліш це зауважував, цю зміну відчував і з обережливістю ставився до львівських громадян, захищаючи своїх прихильників. Тепер захищав Куліш від львівських громадян і Вахнянина, на якого і сам раніш рішуче нарікав. Захищав з тією манірою, яка ображала, що, мовляв, нерозумні дітваки і тут не знають, що роблять.

Це повільне розходження Куліша в 1869—70 рр. з львівськими громадянами (радикальнішою частиною) примушувало шукати инших помічників серед галицької молоди за-для намічених планів. Ми читали в листах нарікання Бучинського на Подолинського і Пулюя (86, 87), які трималися тісніш Куліша. Так намічалося і певне розходження поміж товаришами в справі Куліша та дальшого редагування. Марка Куліша, так-би мовити, була вже відома, його плани мало вже завдовольняли.

Мало захоплювали львівських громадян плани Куліша що-до видання Біблії. Між тим як-раз улітку 1869 р. Куліш ставив переклад Біблії як свою чергову працю. Хоч якого великого значіння надавав Куліш літературній критиці, він відсовував цю справу свідомо до дальшого, щоб закінчити поки-що справу з Біблією. „Правду про Галицьку словесність — писав Куліш до Барвінського — не пора ще казати. Нехай спершу в нас будуть готові наукові книжки про ввесь гимназияльний курс та нехай напечатаєцця вся Библия.

Тоді я буду вільніщий і сам візьмусь до видавання якого периодичного письма. От у тому-ж то письмі зачнецця критика перш української, а потім галицької словесности" (30/VI, 1869 [1]). Разом із тим шукає Куліш допомоги собі в виданні Біблії та збирає собі відповідні інформації про друкарську справу. „Треба мені знати, по яких городах є порядні печатні з верховими значками над голосними літерами, яка ціна за аркуш друку с папіром середнего сорту за 1000 примірників і які по тих городах є люде, щоб корректували con amore gratis і залюбки взялись усю справу міні певнити. Є в мене думка разом де-що печатати у двох чи трех місцях". Бачимо, що Куліш думав тут про допомогу в самім виданні [2]), коли-б довелося друкувати одночасово по різних місцях. Але крім того думав Куліш ще організувати громадську допомогу і в справі поширення видання. Знаючи про мале поширення книжкової справи в Галичині, Куліш уявляв собі труднощі поширення видання Біблії серед маси читачів. Через те Куліш починає думати про організацію допомоги „прихильників до рідної слави", які взяли-б на себе розповсюдження видань. Куліш, можна думати, мав на увазі свою попередню практику з поширенням своїх видань 1850-тих років. Низка помічників по різних містах, які-б мали „держати в себе книжки, розсилати куди треба", далі завести окремі книжки, до яких „записувати порядно всі рахунки, а певного речінця справоздання давати" Кулішеві. Ці загальні вказівки подано в листі 20/VI 1869 р. і дійсно Кулішеві пощастило знайти таких помічників: Пулюй став збирати „Товариство для розпродажі св. Письма" [3]), Барвінський став допомагати в виданні самім. Але треба зазначити, що взагалі громадяни львівські поставилися обережно до цих планів Куліша з Біблією, виявили „чисту пасивність" (вираз Бучинського).

Така пасивність мусіла збентежити Куліша, що призвичаївся знаходити щире та активне підтримання всім своїм планам (чи то з початку самого чи після відповідних пояснінь про справу): тепер він бачив, що ці плани з Біблією молоді дуже далекі і мало цікавлять її. Отже тим більше уваги присвячує тепер Куліш своїм новим кореспондентам, Барвінським. З Олександром Барвінським почалось листування завдяки посередництву М. Лисенка, з яким Барвінський познайомився підчас перебування Лисенка в Львові 1867 [4]). Справа йшла про доручене Ол. Барвінському складання читанки, за-для чого Барвінський хотів мати відомості про українську літературу та взагалі деякі поради: з тим удався Барвінський до Лисенка, а той, побачившися з Кулішем у Дрездені, передав йому про цю справу та, може, захотив допомогти Барвінському. Так почалося листування, і Куліш подавав детальні характеристики українських письменників та загальні уваги, яка має бути читанка [5]). На запитання Барвінського Куліш знову вертався до певних мо-

---

[1]) Ол. Барвинський, Спомини I, 209.

[2]) Ibidem, с. 201.

[3]) В листі Бучинського 7/VII 1871, у К. Студинського „Перша зустріч Мих. Драгоманова з галицькими студентами" (Україна 1926, № 2, с. 71).

[4]) Ол. Барвинський. Спомини I, 157.

[5]) Ibidem, с. с. 175 і далі.

ментів, поглиблюючи їх освітлення, додаючи деталі, яких раніш не було подано. Коли придивитися до цих листів, легко зауважити, як швидко Куліш засвоює тут спокійного доброзичливого тона. Нема ні навчань, ні бажання підкреслити дуже свою діяльність. Від вказівок про українську літературу та про характер читанки переходить непомітно до різних своїх планів, про які оповідає спокійно, без підкреслення їх значіння (наприклад, перекладу Біблії) чим далі, тим більше даних про почату працю. Є признання про потребу докладніш познайомитись з Галичиною, зібрати про неї матеріяли. „Сповістки Ваші — читаємо в однім листі — про гимназіяльну педагогию й про инші такі речи дуже мені потрібні. Я тепер тільки штудирую Галичину, яка вона є, зі всіх боків, а більш мало що роблю. Мені треба добре взнати край и людей, щоб не помилятись у своїй роботі. Яка-ж моя буде робота, я ще й сам гаразд не знаю, бо шкода загадувати собі що небудь статешне, поки Галичина буде міні terra incognita Оце-ж я й підходжу до неї то звідсіля, то звідтіля, довідуючись правди, хоч найгіршої. Свого часу поїду сам по деяких місцях. Тепер ще не пора. Тепер у мене що дня в руках Библия та екзегетика та еврейська мова“ [1]). Як бачимо, досить широкі плани вивчення Галичини, збирання відомостей про Галичину [2]) і неясні ще плани видавничої діяльности за-для потреб Галичини (літо 1869 р., у Барвінського, сс. 175—212).

Задумане видання Біблії вимагало помічників по різних містах Галичини, де були друкарні. „С Перемишлем через Гладиловича почали вже ми переговорюватись про печатню. Там шрифт кращий, ніж уві Львові, а може й дешевший. Оце ж там і зачнемо печатати де що, проби ради (210). Перепечатка наша буде вельми широка. Не турбуйтесь из друкарнями. Діло йде на лад из Перемишлем. Там зачнемо печатати та ще не все готове в печатника (211)“. В листах та в розмовах з Ол. Барвінським Куліш обговорював плани дальшої видавничої просвітньої діяльности: „продовжую — писав Куліш в серпні 1869 р. — письмом розмову нашу в Вашій принадній оселі“ (с. 213). Оточення Ол. Барвінського сприяло взаємному порозумінню з Кулішем щодо планів завдовольнення культурних потреб галицького села. Були, наприклад, розмови про потребу народнього молитовника, думка така далека для Навроцького, Терлецького, Бучинського. Цікаво, що Куліш, аргументуючи свою гадку про потребу приступного розумінню широких мас молитовника, подавав етнографічні записи перекручування молитов в народніх устах. „Подано міні списані з народних уст молитви, без найменшої переміни. Годилось би їх напечатати в вашій газеті, яко наслідок недбалої про народній розум консервації. Ось вони, сі молитви (далі йдуть записи молитов). Коли не схочете напечатати, то подайте копию тому, що видав новий молитовник: іому знадобицця“. Далі йде оповідання про ревізора в сільській школі на перепитуванні молитов. „И сю приписку можна припечатати дрібненько“ (216). Може, не зайво буде навести тут, що справа народнього молитовника тоді цікавила галицьких культурників. В „Правді“ в № 24 (від 30 червня 1869) маємо про-

---

[1]) Ол. Барвінський, с. 209.

[2]) Дуже мене запоможете широкою сповісткою про Галичину (208).

стору замітку „Кілька слів про потребу „Народнего“ молитовника“, де ці плани звязуються з діяльністю „Просвіти“ (с. 207). До замітки додано примітку про виданий вже („Січ“ у Відні) молитовник.

Поволі Куліш прийшов до думки спробувати завести українську друкарню в Львові, обдумав, як зібрати на це гроші серед українців. Про це він так писав до Барвінського з Венеції в вересні 1870 р. „Тим часом знаходитця один земляк з невеличкими грошима, такий, що охотитця заложити ві Львові руську друкарню. Роспочала б вона свій захід печатаниєм св. Письма, що вже тепер доведене до кінця. Коли маєте знакомого практика, то попросіть того уложити цілий проект печатні руської з однією скоропечатною машиною; скільки на що треба грошей і якої суми на все? Чоловік сей бував на коні і під конем, объїздив багато світу, учивсь ув университеті, людина тямуща и добрий украінець. То ми б дуже бажали, щоб він осівсь из семъею ві Львові. Прибуло-б там через се просвіти між Галичанами“ [1]). Пізніш, за кілька день у тій-же самій справі: „зупинитця з друкарськими розвідками, бо сего земляка ждемо ми сюди днів через десять, то він скаже нам, чи у Відні буде йому більш заробітку, чи ві Львові. З одного боку вигодніше було б ві Львові, та що коли се діло арихметичне?“ В иншім листі з Венеції того-ж вересня 1870 р.: „була в мене думка и зазімувати в Галичині, печатаючи св. Письмо... я просив провідати, чи не можна б міні знайти приятного мішкання в Галичині у якого попа або шляхтича за добру плату“. Далі в листах читаємо про видання євангелії [2]) та тісніш втягає Куліш тепер у свою працю Волод. Барвінського дорученням друкувати Псалтиря.

Серія листів з приводу видання Псалтиря [3]) відноситься до часу січень-червень 1871 р. Тут поруч із технічними вказівками зустрічаємо инші уваги про коло помічників та кореспондентів Куліша. Ось наприклад про Пулюя: „у Перемишлі від Івана Пулюя за Молитовник гармонтом бажають за 1000 примірників...“ Це приклад доручень Куліша.

Разом із тим Куліш піклується про те, щоб широко розкидати видання по всій Галичині: „ще ж Вас прошу зорганізувати продажу Псалтиря так, щоб ни в кого не пропали гроші, як се буває з комисіями і за для интересу народнего, весь клопіт підняти на себе і доконати як личить доброму русинови“ (с. 85).

Оці свої заходи коло видання Біблії Куліш коротко так характеризував в листі 1872 р. „Покинувши Варшаву, видав я ві Львові віршований український переклад книги Іова, потім видав у Львові ж таки знов віршований переклад цілого Псалтиря, далій напечатав у Відні чотирма книжечками чотирех євангелистів та маю рукописну всю Библію старого і нового завіту зовсім того до печатання. Як упораюсь трохи з господарством моеі жінки (бо сам, опріч пера, нічого не маю), то поіду за границю печатать Святе Письмо все разом. Переклад книги Іова і Псалтиря наготовлений для сего прозою“ [4]). З инших листів Куліша знаємо, як захоплювала його

[1]) Листи Куліша видані в „Записках Наук. Т. ім. III., т. 26, с. 7.

[2]) Барвінський, с. 218. [3]) Видав Франко „Кіев. Стар.“ 1898, X, 84 і далі.

[4]) Кіев. Стар. 1899, I, с. 35.

праця над Біблією. „Къ этому жалованью (Куліш обдумував різні проєкти дальшої своєї діяльности) я въ тотъ же годъ прибавлю другое такое же своимъ перомъ, пошившись въ переводчики, компиляторы, публицисты и т. п., на что теперь, изъ за своей Библіи, смотрю съ пренебреженіемъ, равно какъ и на канцелярскую работу“ [1]).

Працю над Біблією Куліш звязував з допомогою галичан. Як ми вже зазначали, частина молоди (радикальніша) вважала просвітні плани Куліша для себе за малоцікаві, літературну критику за справу далеку, так само і піклування про релігійно-моральну просвіту широких народніх мас. Тепер Куліш гадає знайти за-для цих планів допомогу серед галицького духівництва, більш прогресивної, менш консервативної частини його. Куліш міг із ними зійтись у справі розуміння для селянства релігійно-моральної лектури, біблії, казань, та ин. Але швидко розійшовся-б з духівництвом, хоч і народолюбним, у питанні про контроль духівництва над селянською лектурою. Куліш уважав за конче потрібне дати селянству біблію та залишити далі без уважного керівництва, а на це не згодились-би галицькі духовні. Погляд Куліша відомий з його творів та листів. Нагадаємо хоч-би характеристику сільських відносин у статті „Григорий Квітка“: тут читатель... „наткнетця на науку доброго життя, на источник води живої, на Боже Слово и вбачить из жалем душевним, що той источник сміттем закидано и здивуетця, як ище сей мир держитця на правоті: що скілько то тих хранителів правости, тих передовиків Христового стада про своє діло, байдуже! забули вже, як его й чинити, як его й на користь душевну мирові обертати. Вигукує оттой философ у церкві „Дѣянія“ по строфам, „аки мѣдь звеняща“, а буде ж из его незабаром пастирь душ... як же упасе овці своя? Тим-то Господь не вповає на розум розумних, промишляючи об спасенні людей своїх и совершає собі хвалу „изъ устъ младенцевъ“. Серце старого неписьменного батька тої семъі благочестивої, що зібралась празник святою паскою празновати, восхвалило вже Господа дома, поглядаючи на дари руки его... а в церкві учений дурень глумитця над святою повістью про діла апостольскі і туманить своїм читанням охочих слухачів“ (с. XXX). При таких поглядах Куліша спілка з галицьким духівництвом не могла бути глибока та міцна [2]).

З листів 1871 р. видко, яке велике значіння надавав Куліш виданню Біблії і як старанно дивився за всім, що стосувалося цієї справи. В листах знаходимо теж вказівки й про організацію поширення видання. В листі з 24/IV 1871 та 2/V маємо записи, кому кільки примірників послано. Допомагав цій справі Пулюй. Се все — читаємо тут — пересилав Ів. Пулюй: більше нікому ще не посилано. От і міркуйте самі, куди скільки посилати (тут показано 5 висилок, у пізнішім за кілька днів листі маємо ще 3 висилки [3]): Барвінські повинні шукати нових адресатів, а не посилати тим, кому посилав Пулюй (у Барвінського наведено, с. 226). Найбільше ж хоті-

[1]) Кіев. Стар. 1899, I, 110.

[2]) Наведемо тут спостереження Куліша (в листі до галичан): ваші попи лютують, що ймення: Мусій, Оврам etc. перероблені в Біблії (у Франка, Записки, т. XXVI, с. 14).

[3]) Барвінський, с. 223, 225.

лось би мені — пише Куліш — дати сей чесний заробіток (з розповсюдження) учителям нормальних шкіл та убогим священникам (224). Глибоко цінуючи допомогу Пулюя, Куліш хотів ближче звязати з ним Барвінських. „Він — пише Куліш Вол. Барвінському про Пулюя — має хороші думки, тільки ж єдиному чоловікови не можна нічого великого вдіяти. Тим я раю Вам відкинути всякі урази, коли що таке проти того маєте, і кореспондувати з ним не ради того, а ради руського діла, що разом з ним робите. Оплачувати ж кореспонденцію я Вам позволяю з тих грошей, що маєте від мене на Псалтирь... працюючи на рідному руському полі та обороняючи його від ляхів [1]). Спасена се Ваша думка, щоб зорганизувати працеватих людей коло себе та впертись проти деморалізації старших Русинів і верховідство Ляхів... Треба (молитовник) всяк підпирати і роспродувати, прошу Вас уважати се діло Пулюєве не за його особисту працю, а за спільний интерес Молодої Руси: nam concordia res parvae crescunt: без сего гасла не вдіяти нічого. На службі рідному краю тілько того треба вважати за ворога або противника, хто його цураєтця“ (у Франка, Кіев. Стар. с. 91).

Багато праці вкладав Куліш у науковий переклад Біблії, багато уваги присвячував літературному обробленню перекладу. Листи до Барвінського виявляють добре оцю уважну працю Куліша коло редакції перекладу [2]).

Незручність літературного редагування перекладу підчас друку та запізнених змін у коректі надрукованих аркушів перекладу привело, певно, до гадки надалі, користуючись з попереднього досвіду [3]), уважніш підготовляти переклад до друку. До помилок початкового періоду ставився Куліш досить спокійно, виводячи з цього досвід для дальшого видавання. „Коли ще Ви — пише Куліш у листі від 4/II 1871 — не зовсім відпечатали 1-й аркуш, то прийміть от яке правило правописи — робится, а не робитця... Коли ж уже відпечатали на чисто 1-й аркуш, то консеквентно мусите держатись тієї самої правописи до кінця. Рим збудовано не за оден день, колись до всего додумаємось“ [4]).

Приймав Куліш і зауваження своїх кореспондентів. „Стишок у п. пс. можна б і так напечатати, як він стояв; та Ви звернули на його увагу мою, то я переправив тепер і прошу напечатати замість тих двох віршів, що Ви прописали, ось як“ (далі йдуть виправлені рядки, Кіев. Стар. X, 88). „У нас говорять — пише Куліш у пізнішім листі — лишок, розуміючи проценти з грошей, тілько ж задля поважности речи можна й так напечатати, як Ви перемінили, т. е. лихви. „Не пріймає“ вимагає сказати: лихви, а не лихву. От же зробіть міні ласку переправте, коли це можна, так далі виправлений рядок“ (с. 95). „Од“ на те в Псалтири здалось міні добре вживати, що там привикли читати „от“. Коли ж воно таке Вам не любе, то я й подавно його

---

[1]) Кіев. Стар. 1898, X, 90.

[2]) В виданні Франка (Кіев. Стар. 1898, I): доповнення до цього знайдуться, певно, з листах Куліша до Пулюя, які видає Наукове Товариство у Львові.

[3]) В виданні Псалтиря використано досвід з „Іовом“: у Франка, Кіев. Стар. 1898, X, 85, 35 і далі.

[4]) Кіев. Стар. 1898, X, 89.

цураюсь“ (94) [1]). Незабаром, днів через шість пришлю Вам Матѳея. Коли матимете час Ви сами, або Ваші товариші, читати іого, державши перед собою грецький первовзір, та здаеця кому, що можна б которе слово краще переложити, то списуйте всі такі нотабенки і поправки і присилайте до мене і я покористуюсь ними, перепечатаючи евангелистів для повного Нового Завіту. Багато є в Галичині, що я ніколи не читав, то се міні була б добра підмога. А може я що небудь пропустив з дрібних часточок річи: то все таке — зробіть ласку — міні виказуйте“ (с. 97) [2]). „Правописи держіться такоі, як у св. Письмі, доки спільною радою не постановлено деяких нових перемін“ (107).

Друкуючи по-весні 1871 р. Новий завіт, постійно повідомляв Барвінських про хід праці. В лютім Куліш прохав дати йому підрахунок, скільки коштуватиме видання. „Буде — читаємо тут — український Новий Завіт, тілько про се не кажіть ні друкареві, ні кому иншому і все діло зробіть тихцем. При тому всему мусить вимагати певної гарантії, щоб як можна скорше печатано, не вгаючи часу“ (92). Далі ми читаємо, що „мало часу: редакція св. Письма вимагає багацько часу, заглядуємо часом до 14 перекладів, міряючись, як би краще по нашому сказати и против уртексту не схибити“ (94). „Матѳей уже печатаеться на чисто, та велика морока з німцями. Мусимо переписувати всю рукопис задля увільнення себе від тяжкої корректури“ (95). В листі від I/IV: „св. Матѳей скінчився сегодні, не вмер, а видрукований до кінця. Днів через три чи чотири россилатимем. Марка вже 1-й аркуш прочитаний у корректурі. Великі були труднощі з корректурою Матѳея, а Марка вже дуже добре складають німецькі зетцери, бо ми ім виготовлюємо манускрипт так, як треба. На сему виготовленню менше тратимо часу, ніж на корректурі. Держали по 4 и по 5 кор.“ [3]). В травні 1871 справа стояла так: „Матѳея і Марка видано, Луку підписано до друку, Іоан складуеться“ (Кіев. Ст., с. 103).

Як бачимо, практика друкування 1871 р. дала Кулішеві цінні спостереження надалі. Він став приймати поради своїх молодих співробітників-галичан, рахуватись з деякими поглядами галицької інтелігенції (духівництва), пристосовуватись — деякою мірою — до галицької інтелігентської мови: це все приходило поволі за роки культурної праці на галицькім ґрунті.

В дальших своїх планах Куліш вже постійно числив на допомогу „охочих помішників до чорної роботи“ [4]). Була у Куліша гадка, що наладжену працю можна залишити на цих помічників. „Печатанье — писав Куліш Хильчевському 5/VI. 1871 — будетъ продолжаться заочно. Я все для этого устроилъ и нѣтъ надобности мнѣ издерживаться на содержаніи моей особы заграницею“ [5]).

Рішення своє провести літо 1871 р. на Україні мотивував Куліш потребою далі підготовити переклад. „Думав був я — поясняв Куліш Ол. Бар-

[1]) У повному ж Нов. Зав. печататиму не *іого*, а *ёго*, яко ж бо галичанам не подобаеться *іого* (с. 109). [2]) У перепечатуванню... прийметься всяка розумна рада (103).

[3]) Барвінський, с. 219. [4]) В листі до Хильчевського 27/VIII 1870.

[5]) Гроші на видання почасти залишив Куліш у Пулюя (Кіев. Стар. 1898, X, 113).

вінському — літувати в Відні та дуже тяжко одному и вельми скучно по своїх гаях та дібровах, що тепер (пише моя пані) [1]) повні соловіїв. Се велика жертва була б, щоб одну весну и одно літо хуторське українське з свого життя викинути! та й на що вона, коли можна через чотирі місяці взятись за сидячу роботу знов?" В иншім пізнішім листі Куліш відповідає на прохання Ол. Барвінського: не хочеться про се думати. Поки не скінчу св. Письма, нѣсть отъ міра сего. И додому іду по часті через те, що не важусь ище печатати Нового Завіту. Треба добре над дечим подумати и попрацювати. Тут то я і за великі гроші не мав би такого комфорту як у себе на хуторі. От там же то ще засяду за редагування Св. Письма" (Барвінський, с. 229).

Закінчив підготовчу працю і до друку приступив Куліш улітку 1872 р. В половині червня писав Куліш „не обращая вниманія на непріятности, я воспринимаю прежнія занятія и недѣли черезъ двѣ ѣду въ Лейпцигъ печатать Библію, на которую деньги имѣю изъ другого источника. Останусь тамъ до половины сентября" (до Хильчевського с. 112); так думав Куліш, але родинні маєткові справи примусили повернутись раніш, покинувши друкування.

Думаючи інтенсивно працювати над перекладом та редагуванням, Куліш хотів утворити відповідні умови за-для своєї праці. Здається, це йому пощастило знайти в Наумбургу на Заалі коло Лейпціга, маленькім містечку, де „въ отелѣ двери вовсе безъ замковъ и ключей" [2]). Ось так описував Куліш умови, в яких думав працювати влітку 1872 р. „Нашелъ городокъ въ моемъ вкусѣ. Кругомъ поля или сады, а между полями и городомъ прекрасныя аллеи по надъ дорогою... Для прогулокъ пѣшкомъ ничего лучшаго и желать нельзя. Видишь разомъ и городскую и сельскую жизнь и древнія сооруженія (городъ былъ серьезно укрѣпленъ стѣнами, рвами и башнями въ Вобановскія времена) и новыя изящныя постройки. Жизнь дешевле Лейпцигской много. Въ городѣ чисто и тихо сравнительно съ большимъ городомъ. Мѣста для прогулокъ остаются почти безлюдными въ рабочее время. Не видать праздной щеголеватой толпы, которая мнѣ ненавистна. Аллеи и сады почти настолько же мнѣ принадлежатъ, какъ и въ Пиддубнѣ. И такъ рѣшился печатать Библію, но съ тѣмъ, что бы пріостановить, если бы мнѣ понадобилось вернуться на время домой для веденія моихъ земельныхъ дѣлъ" (далі вказівки про продаж ґрунту, щоб гроші виплатити за видання Біблії).

Справи затримали Куліша довше, ніж він думав. Заміру видати повну Біблію Куліш і далі не кидав. Але з виїздом за кордон не так було легко і Куліш думав про видання за кордоном за допомогою галичан. Листи до Ол. Барвінського виясняють улітку 1873 р. [3]) плани Куліша видати за кордоном за допомогою галичан, щоб „самому не жити для сего за границею, а тільки заплатити двом чи трем русинам за корректуру и иншу працю коло

[1]) Куліш після Венеції був у Відні разом з жінкою, потім вона сама вернулась на хутір.

[2]) Можно запереться только извнутри — видно честные люди Наумбургскіе нѣмцы. Посторонній можетъ войти въ чужой нумеръ, какъ въ свой.

[3]) Барвінський, с. 232 і далі.

видання и догляду Библиі“ (с. 235). Думав Куліш на якийсь час виїхати до Галичини і просив сповістити, де-б міг він побачитись, щоб умовитись устами до уст (235). Виїхати не пощастило, зате матеріяльні розрахунки занесли його до Петербургу на службу (серпень 1873, до Хильч. 116, до Барв. — 238). Але працю над перекладом Куліш не припиняє, тільки відкладається друкування до слушного часу. В листах Куліша ми бачимо і далі заходи організувати видання в Галичині. Кореспонденти ті-ж самі і так само постійно підкреслюється надзвичайно велике значіння української біблії, але це вже було незрозуміло галицькій молоді (радикальнішій), яка ставила тепер перед собою инші життєві завдання.